

Хуқуқни тан олиш ҳимоя усулининг келиб чиқиши

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 11-моддасида фуқаролик хуқуқларини ҳимоя қилиш усуллари санаб ўтилган. Ушбу рўйхатда хуқуқни тан олиш биринчи ўринни эгаллайди. Ҳамма вақт бузилган хуқуқни тиклаш ёки хуқуқни бузадиган хатти-ҳаракатларни олдини олиш учун хуқуқни ҳимоя қилишнинг турли усуллари қонунчилик билан белгиланган. Бу усуллардан бири хуқуқни тан олишдир.

Хуқуқни тан олиш тўғрисидаги даъво орқали суд ҳимоясига эришишнинг бундай усули Рим хуқуқидан келиб чиқсан.

Рим хуқуқида даъволарнинг **actions in rem** (ашёвий (мулкий) талаблар) ва **actions in personam** (шахсий даъволар)га бўлиниши мавжуд эди.

actions in rem оиласида мерос хуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган хуқуқларни ҳимоя қилиш бўйича даъволарни қамраб олса, **actions in personam** фақат мажбурият хуқуқларини ҳимоя қилишга қаратилган.

Шахсий даъволар (*actions in personam*) ҳамда ашёвий талаблар (*actions in rem*) ўртасидаги фарқлар талаб ҳимоя қилиш лозим бўлган хуқуқлар билан боғлиқлиги эди. Бошқа томондан, адабиётларда таъкидланишича, *actiones praejudiciales* фақат шахснинг ҳолатини (*status libertatis* – озодлик ҳолати, *status civitatis* – фуқаролик ҳолати ва *status familiae* – оиласи ҳолат) белгилаш учун рухсат берилган^[1]. Бундай шартларнинг мавжудлиги шахснинг тўлиқ хуқук лаёқатини (**caput**) ўрнатишнинг зарурий шарти бўлган. Эҳтимол, олимлар **actiones praejudiciales** талабларни *actions in rem* қаторига киритгандирлар

Рим хуқуқидаги провокацион иш юритиш ҳуқук ривожланишининг тарихий жараёнида хуқуқни тан олиш тўғрисидаги даъвога нисбатан олдинги босқич эди. Провокацион процесснинг мақсади – судга даъво киритиш мақсади бўлмаган шахсни даъво аризаси бериш учун чақириш эди^[2]. "Провокация" деганда судъянинг бўлажак даъвогарга маълум бир вақт ичидан бузилиши ҳавф остида турган хуқуқларини ҳимоя қилиш мақсадида даъво қўзғатишига чақиришини тушунилиши мумкин. Таъкидлаш жоизки, "провокацион" иш юритишда фуқаролик ҳуқуқининг асосий тамойили – иҳтиёрийлик (диспозитив) принципи бузилган. Ушбу тамойилга кўра, фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар иштирокчилари мустақил равишда ва ўз хоҳишларига кўра тегишли хатти-ҳаракатларни амалга оширадилар, шу жумладан ўз хуқуқларини ҳимоя қилиш мақсадида судга мурожаат қиладилар ёки қилмаслик ҳақида қарор қабул қиладилар^[3].

Адабиётларда провокацион иш юритишнинг икки тури ажратиб кўрсатилган.

1) **provocatio ex lege diffamare** (туҳматга қарши кураш). Бундай "провокация" нинг моҳияти қуйидагича эди: "Кимдир бошқа шахсга нисбатан даъвоси борлигини маълум қилса ва у шахс бундай ҳуқуқни тан олмаса, у суддан даъвоси борлигини маълум қилган шахсни чақириб, ўз ҳуқуқини тақдим этишини сўраши мумкин эди ... ва агар иккинчи шахс суд томонидан белгиланган муддатда даъво қўзғатмаса, кейинчалик у судга даъво қилиш ҳуқуқидан абадий маҳрум бўлади...^[1]". Шунга кўра, ушбу турдаги провокация иш юритиш доирасида қўйилган даъвонинг предмети жавобгарни ўз мажбуриятини бажаришга мажбурлаш талаби эди. Шунингдек, кўриб чиқилаётган даъво ҳуқук тўғрисидаги низонинг мавжудлиги каби хусусият билан тавсифланган. Бўлажак жавобгарнинг

даъвогарни даъво қўзғатишига чақиришидан мақсади унинг ҳуқуқий мақомини, яъни у мажбурият субъекти бўлганми ёки йўқлигини дарҳол тасдиқлашда ифодаланган.

2) **provocatio ex lege si contendat** (аргументларнинг йўқолиши мумкинлиги сабабли қўнғироқ қилиш) Бундай "провокация" келгусида ҳуқуқбузар маълум вақтдан кейин даъвога нисбатан эътиroz билдириш ҳуқуқини йўқотишидан қўрқанида пайдо бўлади. Мисол сифатида адабиётда "Провокатор" сифатида кафил келтирилади. Кафил кредиторни қарзни тўлаш мажбурияти кафил томонидан бажарилиши тўғрисидаги талабни тақдим этиш учун чақирди. Ишни кўриб чиқиш натижасида бундай талаб қондирилган ёки рад этилган.

"Провокацион" иш юритишнинг иккала тури ҳам икки босқичда амалга оширилган. Биринчи босқичда бўлажак даъвогар даъво аризаси бериш учун чақирилди. Судья бундай чақирув учун буйруқ чиқарди. Иккинчисида, даъвогар судга даъво аризаси билан мурожаат қиласи, кейин эса суд муҳокамаси ўтказилди. Шундай қилиб, "провокацион" процесснинг биринчи босқичида томонлар "Провокатор" ва "Провокат" бўлган. "Провокатор" - бу бўлажак даъвогарни, унинг сўзларига кўра, даъвоси борлиги сабабли унинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш учун даъво беришга мажбурлаган шахс. "Провокат" - бу бузилган ҳуқуқقا эга бўлган келажакдаги даъвогардир.

Юқоридаги Рим конструкцияларини таҳлил қилиш, уни амалга оширишнинг иккинчи босқичидаги "провокацион" жараён кўп жиҳатдан классик даъво жараёнларига ўхшаш деган холосага келишга имкон беради. Умумий хусусиятлар - бу ҳуқуқ тўғрисидаги низо ёки бу борадаги келишмовчилик, шунингдек, даъвогар ҳимоя қилиш учун мурожаат қилаётган ҳуқуқнинг тахмин қилинаётган бузилиши. Шу билан бирга, даъводан фарқли ўлароқ, "провокацион" иш юритишида бўлажак жавобгар томонидан ўз манфаатларини ҳимоя қилиш учун "даъвогарнинг никоби" остида иш қўзғатилишига эришишидир.

Ш.Сафохонов

Фуқаролик ишлари бўйича Фарғона туманлараро суди судъяси

2024-03-29 00:01:58